

HÁDANKY NA ZDECH
Návštěvnická graffiti v Sakkáře z doby 19. dynastie
Hana Navrátilová

Co jsou to *graffiti*

Touha člověka zanechat po sobě v historii stopu se stává předmětem ironie stejně jako filosofie. Je nepopíratelné, že přání zanechat stopu svých činů či své přítomnosti nabývá někdy komických i tragických rozměrů. Občas je opravdu těžké rozhodnout, proč najdeme otisk lidské přítomnosti zanechaný právě tak osobitým způsobem, jakým jsou nejrůznější nápisy, podpisy, či doslova škrábanice na zdech. V současnosti jsme ochotni spojovat je ponejvíce s vandalismem.

Přítom však v průběhu historie najdeme mnohá svědectví o životě a myšlení tehdejších lidí zanechaná právě tímto způsobem, počínaje vlastně skalními kresbami, a konče opravdu různorodým neoficiálním poselstvím, které po sobě zanechávají lidé na zdech veřejných zařízení různého druhu prakticky dodnes. Někde v průběhu této škály stojí i obsáhlý korpus nápisů staroegyptského původu, kterým se pracovně říká *graffiti* – tedy technickým termínem, který se v poněkud jiném kontextu používá pro nápisy, ryté, psané, malované či sprejované na zdech až do dnešních dnů.

Staroegyptské *graffiti*¹, či počesttěně graffiti, jsou ryté či psané nápisy jak v hieroglyfickém, tak i v kurzívním hieratickém písmu. Existují samozřejmě také graffiti démotická a dá se říci, že pod pojem graffiti se dají zařadit i některé nápisy v koptštině, tedy poslední fázi vývoje egyptštiny, která již byla psána řeckou abecedou s několika démotickými znaky.

Je potřeba nyní uvést, že na egyptské půdě zdaleka nenajdeme jen graffiti, která pocházejí z dob starého či antického Egypta a jsou psána v některém z vývojových stadií egyptštiny. Egyptská půda, zejména pak její skály a stavby, nesou také graffiti řecká, latinská, aramejská či arabská, i ta v moderních evropských jazycích, „turistická“ graffiti v angličtině, francouzštině, či němčině.

Grffiti najdeme na mnoha místech, v jistém smyslu se dá říci, že s jejich pomocí můžeme sledovat pohyb lidí v krajině, jakoby nám dodávala další rozměr do mapy egyptské země. Lomy, pouštní cesty, chrámy a poutní mís-

¹ Viz úvod in Peden (2001), celá kapitola „Introduction“ a také Franke (2001). V obou lze nalézt odkazy na starší základní texty, zejm. W. Helcka, J. Yoyotta a Ch. Desroches-Noblecourt, a také na publikace souborů graffit (např. J. Černého a dalších).

ta, zastávky na cestách, vojenská tažení a ležení. Zachycují oficiální záznam nebo jen jméno pisatele, končí výzvou k modlitbě a oběti, případně varují, aby je návštěvník nepoškodil. Některá vyjadřují přání a touhy lidí na cestách daleko od domova (graffita z 12. dynastie v núbijské pevnosti Kumma), jiná zase náboženské nadšení nad sakrální atmosférou místa nebo obdiv ke staré památce (návštěvnícká graffita na velkých nekropolích, k nimž se ještě vrátíme blíže).

Jsou představitelem písemnictví, které je v určitém smyslu „neformální“, tedy nejsou součástí žádné státní prezentace. Jsou samozřejmě často formální v tom smyslu, že odrážejí psanou kulturu elity, tedy té části staroegyptské společnosti, která uměla číst a psát. Nejsou tedy vždy právě důkazem lidové tvořivosti.

Můžeme je však mít za písemný záznam osobního svědectví, osobního náboženského pocitu apod. Graffit existuje samozřejmě podle obsahu několik skupin, některá dokonce mají oficiální charakter, takže někdy těžko hledáme hranici mezi graffitem a krátkým záznamem úředního charakteru. Samozřejmě je to, že graffita „osobní“, tj. nevázaná na např. to, že by jejich autor poznamenával kupříkladu něco o probíhající expedici v kamenných lomech či činnosti v královské pevnosti na núbijské hranici, jsou ještě zajímavější, neboť se zpravidla váží k osobnímu dojmu souvisejícímu s navštíveným místem.

Návštěvnícké *graffiti* – svědectví pro historiografii nebo religionistiku?

Graffiti starých Egyptanů jsou tedy neoficiální nápisy různého druhu. Jsou k nim řazeny také tzv. *Baugraffiti* a jiné, v podstatě pravděpodobně převážně technické značky na stavbách či řemeslných výrobcích. Ty však nyní naším hlavním tématem nebudou. Zaměříme se totiž na jeden specifický druh těchto nápisů, staroegyptských *graffit*. Budou jím tzv. graffita návštěvnícká, která nás mohou zaujmout hned z několika důvodů.

Dietrich Wildung rozdělil návštěvnícká graffita na votivní, zběžně stručná – „en-passant“, restaurační (či „památkářská“) a tzv. „pravá“, tj. graffita, převážně z Nové říše, která skutečně zaznamenávají skoro turitický postřeh asi tohoto znění: „Pisář/úředník apod. XY přišel na toto místo, aby shlédl hrob/chrám... nalezl jej krásný/obrovský ...“, a poté může následovat různorodý text, obsahující například modlitby, obracející se k staviteli, tvůrci, resp. majiteli stavby, nebo naopak určené v jeho prospěch.²

Wildungovo dělení je jistě zajímavé již proto, že používá nejen formální, ale hlavně obsahová kritéria. Jak ale vidíme, je vlastně trochu zjednodušující. Votivní graffito by tedy mělo mít náboženský kontext – ten ale může mít i „pravé návštěvnícké“ graffito samo o sobě, zejména, když pokud pi-

² Wildung (1972: 766–767).

satel vyzývá božstvo ku pomoci majiteli navštívené hrobky či chrámu, resp. když tohoto majitele vyzývá jako božstvo.

V jaké době se vlastně s různými typy návštěvnických graffit můžeme setkat, kde je najdeme a proč vznikala? Zdá se, že érou těchto graffit je Nová říše, již vzhledem k počtu, který se z této doby zachoval. První doklady však, jak se zdá, pocházejí již ze Střední říše.³ Z této doby ale většinou známe spíše graffiti vztahující se k cestám a expedicím do lomů, příp. do Núbie, a také k pobytu egyptských vojáků v nubijských pevnostech.

Hlavní korpus „návštěvnického“ materiálu však známe z Nové říše, a to hlavně z oblasti memfidské nekropole a ze západních Théb, několik méně početných souborů graffit pak pochází dokonce i ze středního Egypta a Núbie.⁴ Hlavním předmětem tohoto článku je sice memfidský korpus, avšak než se mu budeme věnovat, je třeba se alespoň ve stručnosti zmínit i o jeho thébském protějšku, navíc dlouhodobě mapovaném českým egyptologem Jaroslavem Černým.

V této době se jedná většinou o inkoustem psané nápisy vyskytující se hlavně na zdech chrámů a hrobek. Z hlediska technického provedení je nutno zmínit také graffiti rytá. Způsob provedení není nedůležitý. Inkoustem psané graffiti mohl totiž zanechat jen ten, kdo si s sebou vzal příslušné písarské náčiní. (Viz níže výklad o Haremhebově hrobové kapli.)

Nyní několik slov k tomu, kde se naše zatím známé soubory graffit nacházejí - velmi zajímavé jsou právě ty, které najdeme v okolí velkých městských center Vaset - Théb a Mennoferu - Memfidy. Jsou to v podstatě největší dosud známá *corpora* graffit, nepočítáme-li samozřejmě graffiti v lomech atd. Důvody, proč je najdeme u velkých měst, jsou dobře pochopitelné - počínaje koncentrací lidské aktivity, přes soustředění společenství lidí, kteří uměli číst a psát, až po důvody vyplývající ze specifického historického charakteru dlouhodobě osídleného prostoru.

Velmi zajímavý korpus těchto nápisů najdeme na memfidském pohřebišti. Memfidským pohřebištem se rozumí rozsáhlá oblast na západním břehu Nilu, která lemuje pouštní okraj dnešní Káhiry a jejích jižních předměstí. Táhne se od Gízy, resp. Abú Raváše, až po Dahšúr. Doklady lidské aktivity (nebo alespoň návštěv) v době Nové říše se, podle známých dokladů z 18. a 19. dynastie (20. dynastie má pro tuto oblast podstatně méně dokladů), koncentrují v pásu od Gízy po Dahšúr. Zajímavým, takřkajíc „navazujícím“ místem je Médúm ve Fajjúmské oáze, kde také najdeme návštěvnickou činnost doloženu v tomto období poměrně hojně.⁵

Pás pohřebišť v této oblasti nás zajímá z několika důvodů - jak město živých, tedy aglomerace Mennoferu, tak město mrtvých v poušti na západ od

³ Wildung (1969:117-118).

⁴ Wildung (1972: 766).

⁵ Peden (2001: kapitola 6).

něj – obě města měla tehdy za sebou již několik tisíc let vývoje. Jedna vrstva egyptských kulturních dějin zde překrývala druhou. Je to tedy, viděno očima dnešního historika, ideální místo nejen pro sledování vývoje města a jeho pohřebiště v prostoru a čase, ale také pro studium interakce, byla-li jaká, mezi minulostí a přítomností v očích starých Egyptanů.

Pro ramessovskou dobu se předpokládá určité objevení minulosti, „Entdeckung der Vergangenheit“⁶, kterému by samozřejmě nasvědčovala právě takováto předpokládaná interakce starého a nového, které se vědomě doplňuje.

To je samozřejmě historikův předpoklad.⁷ Jeden typ pramenů je však v tomto pro něj více než vstřícný – jsou to právě naše návštěvnická graffiti, která na první pohled představují ideální pramen. Teoreticky to jsou vlastně záznamy lidí jedné epochy, nebo chcete-li generace, která poznává na starší stavby, resp. památky, své dojmy, postřehy a názory. Takový je první pohled. Je to však pohled oprávněný? Opět si můžeme položit hned několik otázek. Zaprvé, zda svůj pramen správně čteme, zda do něj nevkládáme příliš mnoho očekávání, které ovlivňuje naši interpretaci. Zadruhé je také možné zpochybnit tvrzení, že to musela být právě ramessovská doba, která přinesla zlom do egyptského chápání minulosti.

Jaký je rámeček, ve kterém se přitom pohybujeme? Měli bychom si tedy říci, jaké bylo v určité době, kterou si vybereme jako náš předmět, město živých, kde se rozkládalo přibližně jeho město mrtvých, koho na něm potkáme.⁸ Poté bude asi důležité říci, jaké typy návštěvnických nápisů tam nacházíme, v jaké jsou souvislosti s kultem božstev nebo mrtvých, a na závěr si zkusit odpovědět na otázku, nakolik jsou tedy návštěvnická graffiti použitelná jako pramen pro egyptské chápání minulosti.⁹ Zaměříme se přitom na jedno období dějin Nové říše, na 19. dynastii, přičemž neopomeneme samozřejmě ani perspektivu historického vývoje, konkrétně tedy graffiti 18. dynastie.

Pohled na město živých je pro nás důležitým vodítkem. Nekropole totiž nemohla být odtrženou skupinou staveb v poušti. Vztah k mrtvým nekonečil ceremoniálem pohřbu. Egyptané vždy pečovali o kult zesnulého, o jeho posmrtné zaopatření a připomínku jeho jména. Lidé tedy na pohřebiště chodili, navštěvovali rodinné hrobky. Významná byla také kultovní místa panovníků. Město mrtvých tak záviselo na tom, že se o ně další a další generace lidí – a zvláště profesionálně k tomu určených zádušních kněží – trvale staraly a udržovaly kult v chodu. To jest, město živých muselo existovat vedle města mrtvých a nezapomínat na ně. Pohled na Mennofer ži-

⁶ Assmann (1999) a Assmann (1997).

⁷ A například Málek (1992: 72–73) je k němu velice kritický.

⁸ Viz Málek (1992: 57 a násl.).

⁹ Viz Navrátilová (2002: 176).

vých má také ještě jeden význam. Měli bychom vědět, kdo byli lidé, kteří nekropoli navštěvovali, odkud přicházeli. Mohlo by nám to pomoci odpovědět na otázku, proč přicházeli a co od své návštěvy očekávali.

Svědectví memfidského pohřebiště

Tak tedy nejdříve – jaký byl Mennofer, legendární nejstarší hlavní město sjednoceného Egypta, v době 19. dynastie, tj. v tzv. době Ramessovců? Tuto epochu egyptologové a zejména egyptologové-historici rádi označují jako dobu egyptského impéria, vycházejíce přitom z lesku ramessovské dynastie, rozmachu jejích, propagandisticky patřičně zpracovaných, výbojů a zejména z honosných staveb a počinů vlády Ramesse II.¹⁰ Mennofer v této době měl zřejmě za sebou již více než 1500 let existence a jeho význam, ačkoliv se v průběhu dosavadních egyptských dějin velmi měnil, nikdy úplně nepoklesl. Bylo to dáno již polohou města – na hranici obou zemí, Horního a Dolního Egypta, na počátku trojúhelníku nilské Deltý. Tradice stáří Mennoferu je velmi dlouhá a potvrzují ji jak Manetho, tak i Hérodotos.¹¹

Městský celek se po celou dobu egyptských dějin nenacházel na stejném místě. Tak jako se na okraji pouště rozvíjelo pohřebiště, v každé epoše na trochu jiném místě, tak je pravděpodobné, že i město samo se svým způsobem „stěhovalo“. O jeho historii nám asi nejvíce mohou říci archeologické výzkumy, které mají v této oblasti dlouhou tradici, byť se podnikají relativně obtížně, díky často vlhkému terénu. Pracoval zde již Petrie a po něm několik generací egyptologů pod egidou *Egypt Exploration Society*.¹² Města jsou v Egyptě dosud stále méně známou veličinou než například pohřebiště, města mrtvých. Města živých se totiž často nacházejí v zemědělských oblastech, pod obdělvanou půdou, nebo dokonce pod dnešními městy a vesnicemi. Obojí samozřejmě archeologům komplikuje práci. Zejména v Deltě, kde se nacházelo několik významných starověkých měst, bojují badatelé s vlhkostí, která poničila stavby, často budované ze sušených cihel.

O velkých městech a jejich vývoji se tedy naše poznatky shromažďují jen zvolna. Jak vypadala města, jak fungoval městský organismus? To vše se teprve postupně vynořuje z písku pouště a zejména z blátivé zeminy. Rozvoj Mennoferu v době Nové říše je právě nyní předmětem výzkumu. Podle prací na území města živých i podle výzkumu města mrtvých se dá říci, že hlavním obdobím lesku města Mennoferu, a tedy také jeho pohřebiště, byly Stará a Nová říše.¹³

¹⁰ Viz Kitchen (1982: *passim*).

¹¹ Hérodotos, kniha II, 99 (český překlad Šonka 1972).

¹² Ke starším pracím viz Porter-Moss (1978), nověji vycházejí pravidelně zprávy v *Journal of Egyptian Archaeology*.

¹³ Viz k tomu postřehy také Málek (1992: 56).

Nejstarší pohřby pocházejí ovšem již z období počátků egyptské historie, Sakkára byla významným pohřebištěm již v Archaické době a zůstala jím v celém průběhu Staré říše. Výzkumy Firtha, Quibella a Emeryho odkryly rozměrné archaické hrobky, které jistě patřily nejvýznamnějším členům egyptské společnosti.¹⁴ Sláva Sakkáry v očích egyptologů – ale dost možná již v očích samotných Egyptanů, jak ještě uvidíme – byla dále podtržena hrobovým komplexem panovníka Džosera, první pyramidou v Egyptě. Stupňovitá pyramida panovníka 3. dynastie Necericheta Džosera byla navíc obklopena velkým komplexem staveb majících patrně rituální význam. Měla to snad být pro věčnost určená¹⁵ nápodoba pozemského sídla panovníka. Džosera pak následovala početná, byť nikoliv nepřetržitá, řada králů Staré říše. Podle názvu pyramidového komplexu panovníka 6. dynastie Pepiho I., *Mennefer-Pepi*, dostalo jméno i hlavní město, jinak známé jako „Zdi“, nebo též „Bílé Zdi“. To musel nejspíše být původní název Mennoferu v době jeho založení.

Mennofer pokračoval ve své funkci hlavního města v celém průběhu Staré říše, a tedy také Sakkára byla hlavním pohřebištěm. Královské pohřby najdeme jak v Severní, tak i v Jižní Sakkáře. Součástí sakkárského komplexu je také Abúsír, vlastně pokračování Severní Sakkáry. Mennofer se rozrostl o různá pyramidová města a sídliště spojená se stavbami a provozem velkých královských komplexů. Jejich funkce pokračovaly, nebo byly dokonce oživeny, ve Střední říši.¹⁶ Na druhou stranu z některých stavebních počínů králů Staré říše zase čerpali jejich následovníci stavební materiál, jak naznačují některé nálezy v Lištu. Administrativní sídlo a hlavní město v té době, Ictaej, nebylo dosud lokalizováno a odvážná domněnka tvrdí, že to mohlo být svého druhu předměstí Mennoferu. Nic jistého však nevíme, pohřby a četné stavební aktivity králů 12. dynastie směřovaly především do Fajjúmské oázy, předcházející 11. dynastie se soustředila na Théby.

Mennofer se znovu dostává – alespoň jak se zdá podle momentálně dostupných pramenů – do popředí v souvislosti s nástupem 18. dynastie, tedy historicko-egyptologicky, v době Nové říše. Během rané 18. dynastie známe zatím relativně málo dokladů jak pro město, tak pro pohřebiště – musíme totiž sledovat obě města, živých i mrtvých – v souvislostech. Současný nedostatek materiálu (pramenů) však může být dán zejména faktem, že prakticky nemáme dost archeologického materiálu.¹⁷ V Nové říši nacházíme hrobky z doby 18. dynastie (Thutmose III. a Amenhotep III.) v okolí Veserkafovy pyramidy.

¹⁴ Viz Quibell (1925), Lauer (1976).

¹⁵ Kemp (1991:59–63). Stupňovitou pyramidou publikovalo několik badatelů, nejdříve Firth a Quibell, poté je následoval s obsáhlým dílem J.-Ph. Lauer. Ten své poznatky několikrát shrnul v přehledných pracích, např. Lauer (1962).

¹⁶ Např. Venisův komplex, viz Martin (1991a).

¹⁷ Martin (1991a: 26–27).

Pro pohřebiště 18. dynastie, zejména pro pozdější období od doby vlády Amenhotepa III., materiálu přibývá, relativně nedávno objevený hrob vezíra Aper-ela¹⁸ nabízí příslib do budoucna. Další skupiny, které obsahují již hrobky z postamarnské doby, se pak nacházejí u Tetiho pyramidového komplexu. Nacházíme tu skalní hrobky a hrobové kaple. Honosné hrobové komplexy s kaplemi a dvory známe ponejvíce z od konce 18. dynastie. Velmi známý je komplex Haremhebův. Pozdější panovník si jej nechal zbudovat ještě v době svého vojenského úřadu.¹⁹ Blízko něj bychom našli jiného významného hodnostáře, Maiu.²⁰

Materiál jak na pohřebišti, tak ve městě začíná narůstat, alespoň nyní se tak zdá, pro 19. dynastii. Administrativní role Mennoferu byla nepochybná, Vaset (Théby) snad opravdu měly význam spíše ideologického centra země, centra kultu boha Amona a také byly místem pohřbů panovníků. Mennoferské pohřebiště ramessovské doby však stojí za zapamatování, protože byl tu nebyl pohřben král, našli tu místo odpočinku členové královské rodiny a řada významných hodnostářů.

Protějšek pohřebiště – město v ramessovské době patrně nevypadalo jako zcela kompaktní celek s ulicemi a náměstími podle nějakého předem daného plánu. Dá se spíše říci, nakolik to rekonstrukce dnes umožňují, že se jednalo o živelně rostoucí městský organismus, který se soustředil kolem chrámů, paláců a hospodářských a administrativních celků, zastavěné plochy se přitom mohly střídat se zahradami a polnostmi. Celek jistě měl městský charakter – protínaly jej procesní chrámové cesty, určené pro velké náboženské svátky a také je pravděpodobné, že existovalo opevnění, alespoň některých částí. Samozřejmě i chrámy a paláce měly své obvodní zdi.

Ramessovský Mennofer měl několik čtvrtí, soustředěných asi okolo významných chrámů a středisek. Na jihu se nacházelo významné přístaviště *Peru-nefer*, uprostřed pak starobylý Ptahův chrám, a směrem k severu královské paláce a předpokládané administrativní centrum města.

Na západ, patrně za zavodňovacím kanálem, pak začínají rozsáhlá pohřebiště s obrovskou, prastarou tradicí. Vždy to byla pohřebiště významných hodnostářů, a (lépe řečeno) především pohřebiště královská. Přitom mohutné hrobové stavby samozřejmě nemizely, mnohé přežily tisíciletí až dodnes. Je tedy zřejmé, že se na ně dívaly generace a generace Egypťanů, které přicházely po první velké éře Mennoferu – Staré říši – na toto místo, a opět tam pohřbívaly. Používání sakkárské nekropole je v podstatě nepřerušeno až do koptské doby. Přitom nevíme přesně, co všechno vlastně bylo viditelné a nakolik mohli tehdejší lidé odhadnout polohu a vzájemné

¹⁸ Zivie (1990), bohužel tato publikace nebyla v době vzniku článku autorovi dostupná.

¹⁹ Publikace Martin(1991b), a také týž (1991a: 35 a násl.).

²⁰ Martin (1991a: 147a násl.).

rozmístění starších staveb, pokud nešlo o pyramidy, či mohutné mastaby.²¹

K pohřebišti patřilo také samozřejmě velké množství prostých pohřbů, kdy bylo tělo uloženo jen do jámy a opatřeno skrovnou pohřební výbavou. Tyto pohřby často sekundárně využily starší struktury Staré a Střední říše. Větší a honosnější hrobky se starším stavbám vyhýbaly, občas mohlo dojít i k tomu, že byl použit kámen ze starší stavby. Znovupoužití starého materiálu, zdá se, bylo nikoliv masové, ale spíše náhodné. Byly využity hlavně cennější druhy kameně (žula, bazalt), a to jen z hrobek, které jsou bezprostředně blízko nové stavbě.²² Zdá se tedy, že asi není možno uvažovat o nějaké dalekosáhlé prospekci za účelem těžby kamene ze starších staveb. Tak tomu alespoň mohlo být v případě sakkárských hrobek.²³ Jiná situace může být v případě sekundárního využití kamene pro královské stavby v Menoferu, který se za ramessovské správy začal rozrůstat.

V ramessovské době se Sakkára stala nekropolí významných úředníků, jak odpovídalo významu Menoferu coby administrativního a hospodářského centra země. Hlavní skupina hrobek leží na jih od Venisovy vzestupné cesty, avšak opět platí, že prostší pohřby byly roztroušeny až hluboko na jih, k Šepseskafovu hrobovému komplexu.

Najdeme tu i zmíněné hrobky královských příbuzných a hodnostářů, kteří je obklopovali. Mezi velmi zajímavé patří nedaleko od sebe položené hrobky členů královské rodiny – jménem Tia a Tia²⁴, k jejichž hrobce skoro přiléhala hrobka jejich úředníka, Iurudefa. Souhra umístění je o to zajímavější, že se Iurudéf vyskytuje dokonce ve výzdobě hrobky Tii a Tii, společně s dalšími úředníky a podřízenými.²⁵ Tia byl švagrem Ramesse II. a Iurudéf měl patrně na Tiově malém dvoře významné postavení.²⁶

Ramessovská minulost Sakkáry je vepsána také v jejích návštěvnických graffitech datovaných do 19. dynastie, která jsou, jak již víme, z Nové říše zatím nejpočetnější skupinou. Návštěvnická graffita vztahující se ke starším stavbám, se koncentrují ve čtyřech základních skupinách:

- 1) ve Džoserově komplexu
- 2) v hrobové kapli Haremhebově, což je zajímavé – vůči ramessovské době to není příliš vzdálená minulost
- 3) v pyramidovém chrámu Pepiho II.
- 4) v pyramidovém areálu Veserkare Chendžera.

²¹ Málek (1992: 58–59).

²² Málek (1992: *passim*).

²³ Byť sledování výzkumu G.T. Martina např. v Maiově hrobce naznačuje, že se mohlo jednat i o těžbu vápence např. z Venisova komplexu. Martin (1991a: *passim*)

²⁴ Martin (1997).

²⁵ Viz Raven (1991) „Introduction“.

²⁶ Raven, *op. cit.*

ad 1) První skupina v Džoserově areálu jsou hieratická (+ jedno hieroglyfická) graffita psaná na zdech tzv. Jižního a Severního paláce.²⁷ Graffita pocházejí ze širokého časového údobí od 18. dynastie po 26. dynastii. Výběr z Nové říše zahrnuje 18. a 19. dynastii. Z 19. dynastie jsou zde tři publikované²⁸ graffita, která mají religiozní obsah – autoři prosí o dobrý pohřeb, zajištění svého kultu, případně vyjadřují morální ponaučení.²⁹ Podobný obsah ostatně mají i předcházející materiály z 18. dynastie, kromě jedné rozhořčené kritiky, kterou zanechal na zdi písař, jehož zcela skandalizovala úroveň nápisů jeho předchůdců a on se zhrozil, jak špatně to lidé píší, asi mu také vadilo, že se takové škrábanice nacházejí na tak významném místě.³⁰

Hlavní autorita – Dietrich Wildung – charakterizuje všechny tyto nápisy jako vedené religiozní snahou, která v Džoserovi nespárovala ani tak mocného krále minulosti, jako mocnou božskou osobnost, schopnou přimluvy na onom světě. Spolu s Yoyottem by tak rád spatřoval v těchto nápisích spíše jakési poutnické modlitby.³¹ Tomu ovšem dodává další dimenzi např. graffito písaře Hednacha (19. dynastie), který v Džoserově Severním domě napsal výslovně, že si se svým bratrem, vezírovým písařem Panachtem, vyšel na procházku po nekropoli. Přitom zároveň v nápisu prosí Usira, Esetu a „všechny bohy západního Anchtaveje“ (část Mennoferu) o dobrý pohřeb a posmrtné zajištění.³² U některých nápisů v Džoserově komplexu tedy skutečně nelze popřít, že religiozní formulace obsahují a takovou náplň obřezí – je přítomna úcta k dávnému panovníkovi – nebo možná k mocné božské bytosti, za jakou začal být Džoser považován. Takto se například vyjádřil písař Ahmose (za 18. dynastie) na stěně Severního domu:

*„Písař Ahmose, syn Iptahúv, přišel, aby se podíval na chrám Džoserúv. Našel jej, jako by v něm bylo nebe a vycházel v něm Ré. I pravil – Necht se hrne chléb, a býci, drůbež a všechny dobré a čisté věci pro ka Džosera, ospravedlněného...“*³³

Podobné texty můžeme najít i na stěnách Džoserova Jižního domu,³⁴ i jinde – například v Médúmu.³⁵ U Džosera dále najdeme jednoduché modlitby, často k Usirovi (graffita W a X v Severním domě) a nebo jen podpisy

²⁷ Firth – Quibell (1935), Wildung (1969: 65–71).

²⁸ Nevíme však, kolik jich mohlo uniknout pozornosti, či být během výzkumu a krátce po něm zničeno. To platí o všech lokalitách a obdobích.

²⁹ Wildung (1969: 69), Dok. XVI. 70. k.

³⁰ Wildung (1969: 67), Dok. XVI. 70. f.

³¹ Wildung (1969: 69f).

³² Philips (1986: 79), a Firth – Quibell (1935/I: 82), graffito S.

³³ Firth – Quibell (1935/I: 78) s přihlédnutím k Černého překladu.

³⁴ Firth – Quibell (1935/I: 79), graffito A, a tíž (1935/I: 80), graffito E., má dokonce stejnou formulaci o padající myrře jako v Médúmu.

³⁵ Viz Navrátilová (2002: 170 a 176).

návštěvníků.³⁶ Podpisy a formulace typu „šel se projít po nekropoli“ samozřejmě zase dodávají těmto návštěvám i charakter vycházky na památné místo, o níž je třeba zanechat svědectví.

ad 2) V hrobové kapli, přesněji v hrobovém komplexu Haremheba, vojenského hodnostáře, později i panovníka závěru 18. dynastie, nalezla a zmapovala expedice pod vedením G. T. Martina relativně velké množství graffit. Některá mohla souviset ještě se stavbou hrobky, nejsou tedy návštěvníckými graffiti, jiná však tento charakter mají. Přitom se však nedá říci, že by vždy zachovávala charakter stereotypních návštěvníckých graffit, která známe například z panovnických hrobových komplexů v Sakkáře a Médúmu.³⁷ Tak například písař Amenemheb (graffito 53³⁸) prostě napsal:

*„(Desátého roku, osmého dne čtvrtého měsíce období záplav). V tento den přišel písař Amenemheb a procházel se v západním Mennoferu (na západ od Mennoferu ?) spolu s písařem Paiemsaamonem.“*³⁹

V tomto případě ovšem nevíme, zda se jim líbila krajina, či zda měli k pochůzce jiný, blíže neurčený důvod. Jsou to totiž právě takovéto nápisy, které mohou nejvíce vzbudit dojem turistické návštěvy⁴⁰. Nevíme ovšem, jaký je časový odstup mezi stavbou hrobky a vznikem graffiti – datum vlády, rok 10, umožňuje datování dokonce i do vlády samotného Haremheba.⁴¹ Přitom Haremhebova hrobka snad byla centrem posmrtného panovnického kultu, avšak na takovém to graffiti není vůbec nic sakrálního, ani konstatování, co návštěvník viděl. Jenom se prostě podepsal, jako to dělaly generace turistů po různých koutech Egypta. O náhodném charakteru nápisu by mohlo svědčit i to, že jde o graffiti ryté, což sice pomáhá k jeho větší trvanlivosti, ale zase naznačuje, že písař nemusel mít s sebou své psací náčiní, které naopak museli mít po ruce všichni ti, kdo se podepsali na stěnách monumentů inkoustovými graffiti (to platí o citovaných graffitech v Džoserově komplexu).⁴² Tak tedy, že by to byl opravdu výsledek návštěvy na mennoferské nekropoli, kterou nevedlo nic zvláštního, snad jen zvědavost a zájem o staré – byť třeba jen jednu či dvě generace vzdálené – stavby? To by ovšem naznačovalo právě existenci historického zájmu Egyptanů.

³⁶ Firth – Quibell (1935/I: 84).

³⁷ Tj. formule, *datum...písař XY přišel a spatřil chrám AB ...* atd. Viz tomu pozn. A. Philips in Martin (1991b: 157, pozn. 4).

³⁸ Martin (1991b: 157).

³⁹ Publ. Martin (1991b: 157 a pl. 147).

⁴⁰ Což si všiml i Martin, a Philips. Viz Martin (1991b: 158), právě když je srovnal s klasickými graffiti z jiných míst mennoferské nekropole.

⁴¹ Martin (1991b: 157).

⁴² Martin (1991b: 158, pozn. 1).

Podobná graffita s konstatováním, že XY se šel projít po nekropoli, příp. dokonce s příbuzenstvem, známe i z klasických návštěvnických míst staršího data, tj. z Abu Ghurábu i ze samotného Džoserova komplexu.

Ostatní graffita v Haremhebově hrobce jsou velmi fragmentární, resp. laonická, nedovolují mnohde ani rozlišit, zda mohla vzniknout již v době stavby, zda mohou být kamenickými značkami apod. Některá zaznamenala jméno, titul písaře (Gr. 7, 20, 29, 30)⁴³, a není jasno, kdo a proč je zanechal. Další graffita zachycují zvířata, lodě atd. Mohla by zde být souvislost s posmrtným kultem Haremheba, ale jakékoliv úvahy jsou již hodně spekulativní, stejně jako odhad, zda později, když hrobku mohli, již jako vhodný zdroj kamene, navštívit kameníci, nezkoušeli prostě tyto lidé kreslit a cvičit se v kresbě budoucích reliéfů na tomto materiálu.⁴⁴

ad 3) Graffita v pyramidovém komplexu Pepiho II. se nacházejí v jeho zádušním chrámu a publikace se dočkala ve zpracování tohoto chrámu Gustavem Jéquierem.⁴⁵ Chrám Pepiho II. se dočkal poněkud „hojného“ sekundárního využití ve Střední i Nové říši, což dokládají četné stély a sekundární pohřby, které tu byly nalezeny.⁴⁶ Graffita možná početná nebyla a Jéquier není o nich příliš informativní. Do budoucna je jim však nutno věnovat větší pozornost.

ad 4) Chendžerova pyramida. Na jednom z bloků zádušního chrámu bylo nalezeno inkoustem psané graffito, jehož text je modlitbou k dvěma králům chápaným jako božští ochránci a božstva nekropole – Tetimu a Džoserovi.⁴⁷ U Džosera mohla stát v pozadí tradice moudrosti a vynálezu stavitelství z kamene, u Tetiho zase výhodná poloha jeho komplexu v blízkosti přístupu do Serapea; u obou to vedlo k tomu, že se stali populárními patrony nekropole a jako takoví byli vzýváni.

Jéquier toto graffito považoval za doklad těžby kamene v sakkárské nekropoli za Nové říše a dezinterpretoval přízvisko krále Džosera „Otvírač kamene“, které vyložil ve smyslu odnášení kamene z nekropole. Dotyčné graffito z Nové říše je však klasická modlitba písaře, který prosí na jednom z bloků krále Tetiho Merenptaha (přízvisko – „Ptahův oblíbenec“, příp. „Milovaný Ptahem“) a Džosera, aby pro něho konali dob-

⁴³ Martin (1991b: 158 9).

⁴⁴ Toto podezření tak trochu vzbuzuje Graffito 32, nalezené na Haremhebově dyádě na boční straně křesla – jde totiž o kresbu torza mužské postavy, zčásti provedenou červeným, a zčásti tmavým pigmentem. postava drží dlouhou úřednickou hůl, která je vyrytá. Viz Martin (1991b: 159 a pl. 147). A také fakt, že některá graffita jsou hluboko vyryta do bloků podlahy (sic), což není pro návštěvnický nápis zrovna klasické místo. Martin (1991b: 59), Gr. 21, 23.

⁴⁵ Jéquier (1938).

⁴⁶ Jéquier (1938/III: 43).

⁴⁷ Wildung (1969: 72–73), Jéquier (1933: 14–15).

ro.⁴⁸ Je samozřejmě nutno brát v úvahu sakrální kontext – jde o modlitbu, resp. prosbu k panovníkům, kteří jsou považováni za blízké světu bohů, žádá se po nich přímluva, zejména (jak text pokračuje) za šťastný posmrtný život. Formulace „Konej dobro, konej dobro“ atd. známe i přímo z Džoserova komplexu. Proč byla tato modlitba v Chendžerově komplexu, nevíme, snad to bylo po cestě na nekropoli.

Závěrem

Graffita nejsou samozřejmě jediným dokladem uvědomování si existence staveb minulosti na sakkárské nekropoli, patří sem i jiná zajímavá aktivita ramessovské doby – tzv. „restaurační“ nápisy prince Chamuaseta, ty si však zaslouží samostatnou pozornost. Zajímavým dokladem vztahu k panovníkům minulosti je také Mahuova hrobka⁴⁹, která zachycuje ve své výzdobě skupinu králů, chronologicky asi neuspořádanou, ale zato patrně vedenou tím, že mají blízko sebe pyramidy na sakkárském pohřebišti. Že by zde opravdu králové vystupovali v roli místních božstev? Nebo si navíc Mahu ve službě prince Chamuaseta připomněl krále-bohy, jejichž kultovní komplexy se opravovaly pod jeho vedením? ⁵⁰ V každém případě to je také zajímavý pramen o znalosti sakkárské nekropole, který je odlišný od známého sakkárského seznamu králů v Cenerojově hrobce. Ten by si ovšem zaslouhoval zvláštní pozornost sám o sobě.⁵¹

Závěrem lze říci, že nám i návštěvnická graffita v sakkárském areálu potvrdila provázanost sakrálního a profánního v životě Egypťanů. Mohly to být nápisy poutnické, které připomínaly zbožnou návštěvu, i náhodné dojmů, které zanechal návštěvník, jenž se vydal do Sakkáry za služebním, případně i jiným cílem. Graffita potvrzují také význam role panovníků v egyptské tradici. Panovníci pohřbení na memfidské nekropoli se prostě chápali jako vlivní zprostředkovatelé mezi světem živých, resp. i mrtvých prostých smrtelníků, a světem bohů této nekropole. O tom, že občas nebylo zajímavé, jak po sobě vládli, ale kde byli pohřbeni, svědčí i Mahuova hrobka. Někteří egyptologové z této situace vyvozují, že sakrální význam musel být dominantní (J.Yoyotte, D.Wildung). Také jsou to zejména obyvatelé Memfidy, kteří prosí krále minulosti o zprostředkování dobrého po-

⁴⁸ Text Jéquier (1933: 14).

⁴⁹ Gauthier (1904: 41–42) a Wildung (1969: 74 a násl., tab.V 2).

⁵⁰ Gomaa (1973: 63–64).

⁵¹ Jak podotkl D.Wildung, oba seznamy mají málo společného. Ceneroj zřejmě byl inspirován tradicí královských seznamů v chrámech, zatímco Mahu spíše lokální tradicí úcty k panovníkům pohřbeným na daném místě. Wildung (1969: Dok.VIII.30.4), několik poznámek k místní náboženské tradici a kultu králů také ibid., 70–71 Cenerojův seznam reprodukován ibid. tab. I. K Cenerojovi má několik poznámek také Martin (1991a: *passim*). Poloha jeho hrobky je zatím neznámá.

hřbu i posmrtného života. Šlo by tedy často o místní kult, který je vázaný na tradici města a jeho pohřebiště.

Přesto nemusí být historik při svém hledání historického myšlení u Egyptanů úplně zklamán. Nezapomínali totiž například ani na významné činy jednotlivých králů, o čemž svědčí Džoserova přezdívka „Otvírač kamene“. Bylo tu tedy vědomí, že jeho kamenná monumentální stavba je nejstarší. Obdiv nad stavbami dávnověku se mísil se snahou zajistit si oporu mocných mrtvých. Koneckonců i vlastním zesnulým příbuzným psali Egyptané dopisy, aby si opatřili pomoc na tomto světě.⁵² Oč mocnější musela být přímluva významné osobnosti, která měla na nekropoli tak starou a tak velkou hrobku!

Návštěvníká graffita tedy nejsou právě historiografický doklad, ani nějaký specifický historický text, ale zato rozhodně dokládají význam minulosti pro Egyptana – byla zde, on ji vnímal, uvědomoval si, že z ní přišli tito mocní králové, z nichž někteří se například vyznačovali i zcela zvláštními skutky – jako Džoser. Minulost tedy vytvářela kulturní identitu – v tomto případě dokonce kulturní identitu místa, t.j. města Mennoferu. Lidé prostě nemohli obrovské stavby na západ od města nevidět, a co více, něco o nich i věděli, navštěvovali ta místa a uctívali ty krále, kteří zůstali uchováni v místní paměti, ať už pro polohu jejich hrobky, či pro významný čin. Ostatně samo jméno Mennoferu se stále psalo s determinativem pyramidy, jak přetrvával v názvu pyramidy Pepiho I., která původně dala městu jméno.

Literatura

Assmann, Jan

1997 *Stein und Zeit*, München: Wilhelm Fink Verlag.

1999 *Ägypten. Eine Sinngeschichte*, München: C. H. Beck

Badawy, Ahmad M.A.

1948 *Memphis als zweite Landeshauptstadt im Neuen Reich*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.

Firth, Cecil M. – Quibell, John E.

1935 *Excavations at Saqqara. The Step pyramid*. Vol. I., Le Caire: Imprimerie Royale.

Franke, Detlef

2001 heslo „Graffiti“, in: Redford, Donald B. (ed.), *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, sv. 2., Oxford: Oxford University Press, s. 38–41.

Gauthier, Gustave

1904 „Miscellanea“, BIFAO 5, s. 41–42.

⁵² Dopisy mrtvým zpracoval přehledně O'Donoghue (1999). V češtině je k dispozici velmi informativní článek Jiřího Janáka (2001).

- Gomaa, Farouk
1973 *Chamwese*. Wiesbaden: Harrassowitz [ÄA 27].
- Giddy, Lisa
1999 *Kom Rabi'a - The Survey of Memphis II*, London: Egypt Exploration Society.
- Janák, Jiří
2001 „Egyptské dopisy zemřelým“, *Nový Orient* 9, s. 295–296.
- Jéquier, Gustave
1933 *Deux pyramides du Moyen Empire*, Le Caire: Imprimerie Royale.
1938 *Le Monument funéraire de Pepi II, I-III*, Le Caire: Imprimerie Royale.
- Kemp, Barry D.
1991 *Egypt - Anatomy of a civilization*, London: Routledge.
- Kitchen, Kenneth A.
1982 *Ramesses II -Pharaoh triumphant*, Warminster: Aris & Phillips.
- Lauer, Jean-Phillipe
1962 *Histoire monumentale des pyramides d'Égypte. I, Les pyramides à degrés (IIIe Dynastie)*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
1976 *Saqqara: the Royal Cemetery of Memphis*, London: Thames and Hudson.
- Málek, Jaromír
1992 „A meeting of the old and new. Saqqara during the new Kingdom“, in: Lloyd, A. B. (ed.), *Studies in Pharaonic Religion and Society in honour of J. G. Griffiths*, London: Egypt Exploration Society, s. 52–73.
2000 „Old Kingdom rulers as local saints in the Memphite area during the Middle Kingdom“, in: Bárta, M. – Krejčí, J. (eds.), *Abusir and Saqqara in the year 2000*, Praha: Akademie věd České republiky, Orientální ústav [Archiv Orientální. Supplementa IX], s. 241–258.
- Martin, Geoffrey T.
1991a *Hidden tombs of Memphis*, London: Thames and Hudson.
1991b *The Memphite Tomb of Horemheb, commander-in-chief of Tutankhamun*. London: Egypt Exploration Society.
1997 *The Tomb of Tia and Tia*, London: Egypt Exploration Society.
2000 „Memphis: the status of a residence city in the Eighteenth Dynasty“, in: Bárta, M. – Krejčí, J. (eds.), *Abusir and Saqqara in the year 2000*, Praha: Akademie věd České republiky, Orientální ústav [Archiv Orientální. Supplementa IX], s. 99–120.
- Navrátilová, Hana
2002 „Stíny minulosti“, PES 1, s. 169–179.
- O'Donoghue, Michael
1999 „The Letters to the Dead and Ancient Egyptian Religion“, BACE 10, s. 87–104.
- Peden, Alexander J.
2001 *Graffiti of Pharaonic Egypt*. Leiden: Brill (obsahuje přehled starší bibliografie a odkazy na první publikace jednotlivých nápisů).
- Philips, Allan
1986 „Observations on the Alleged New Kingdom Sanatorium in Deir el Bahari“, GM 89, s. 77–84.
- Porter, Bertha, – Moss, Rosalind
1978 *Topographical Bibliography III*², Oxford: Oxford University Press.

Quibell, John E.

1925 *Excavations at Saqqara - Archaic Mastabas*, London: Egypt Exploration Society.

Raven, Marteen J.

1991 *The Tomb of Iurudof*, London: Egypt Exploration Society.

Šonka, Jaroslav

1972 *Hérodotos aneb 9 knih nazvaných Músy*, Praha: Odeon.

Wildung, Dietrich

1969 *Die Rolle ägyptischer Könige im Bewusstsein ihrer Nachwelt*, Berlin: Bruno Hessling [MÄS 17].

1972 heslo „Besucherinschriften“, in: *Lexikon der Ägyptologie*, I, Wiesbaden: Harrassowitz, kol. 766-767.

Zivic, Alain

1990 *Decouvert à Saqqarah: Le Vizier Oublié*, Paris: Éditions du Seuil.

2000 „La résurrection des hypogées du Nouvel Empire à Saqqara“, in: Bárta, M. – Krejčí, J. (eds.), *Abusir and Saqqara in the year 2000*, Praha: Akademie věd České republiky, Orientální ústav [Archiv Orientální. Supplementa IX], s. 173-192 (obsahuje bibliografii francouzských výzkumů v lokalitě v okolí Bubasteionu a také nákres Aper-elovy hrobky).

Dále je pro přehled výzkumů možno sledovat přehledy archeologických výzkumů v *Journal of Egyptian Archaeology* (JEA – asi od roku 1988) ale také zkrácené, naučné články v časopise *Egyptian Archaeology*; předně od r. 1991. Obě periodika vydává Egypt Exploration Society se sídlem v Londýně.